

TÜRKİYE-ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ DIŞ TİCARET İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ

Fahri SOLAK*

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte, Orta Asya bölgesinde bulunan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan bağımsızlıklarını kazanmış ve dünya uluslar ailesinde müstakil devletler olarak yerlerini almışlardır. Orta Asya Cumhuriyetlerini oluşturan halkların büyük çoğunluğu Türk asıllı unsurlardan meydana gelmekte ve bölge halkları ile Türkiye toplumu arasında köklü tarihi ve kültürel bağlar ve ortaklıklar bulunmaktadır. 1991 Yılında söz konusu Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmaları ile birlikte Türkiye'nin önüne tarihi bir fırsat çıkmış ve siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda geniş bir işbirliği imkanı ve nüfuz alanı oluşmuştur.

Bölge Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazandıkları 1991 yılından bugüne geçen on yılı aşkın süre içinde Türkiye ile bu Cumhuriyetler arasında çeşitli alanlarda işbirliği imkanları oluşturulmaya çalışılmış ve geline nokta yeterli olmamakla beraber belirli bir mesafe de kat edilmiştir. Türkiye bölge Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanıyan ilk ülke olmuş, bu Cumhuriyetlerin uluslararası alanda tanınması ve çeşitli uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması; üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması gibi konularda girişimlerde bulunmuş ve öncülük etmiştir.

Bu çalışmada Türkiye ile Orta Asya Cumhuriyetleri arasında, 10 yıllık süre içinde Dış Ticaret İlişkilerinin gelişimi ana hatları ile ele alınacaktır. Orta Asya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında 1992'den itibaren kurulan dış ticaret ilişkileri sonraki yıllarda giderek gelişmiş ve dış ticaret hacmi artış göstermiştir. Ancak mevcut potansiyel dikkate alındığında geline nokta tatmin edici olmaktan uzaktır. Türkiye'nin 5 Cumhuriyetle toplam dış ticaret hacmi 1992 yılında 136 milyon dolar iken, Türkiye'nin dış ticaretinin sadece binde 3'ü düzeyinde kalmıştır. Aradan geçen on yıla yakın süre

* Y. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

içinde Türkiye-Orta Asya Cumhuriyetleri dış ticaret hacmi Türkiye'nin dış ticaretinin % 1'i seviyelerinde seyretmiştir Türkiye ile dış ticaret hacmi en yüksek bölge cumhuriyeti Kazakistan olmuş, onu sırayla Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan izlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Türkiye, Dış Ticaret.

THE DEVELOPMENT OF FOREIGN TRADE BETWEEN TURKEY AND CENTRAL ASIAN REPUBLICS

SUMMARY

After the collapse of the USSR, the republics in Central Asia, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan, gained their independence. In this study, development of foreign trade of each of those states will be considered briefly. Then, the commercial transactions between Turkey and each of those states will be analyzed, too. Since 1991, which is the date of independence of these Central Asian Republics, certain interactions have been aimed to be established between Turkey and them. Even though it seems not to be sufficient, we aim to analyze the economic one in this study since 1992.

Even though foreign trade relations have developed between Turkey and those countries, the current level seems to be very far from the desired one. The share of this trade in Turkey has increased from 3/1000 to 1 %. The highest amount of trade has been undertaken with Kazakhstan. Then come Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and Tajikistan.

Key Words: Central Asia, Turkey, Foreign Trade.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte, Orta Asya bölgesinde bulunan Cumhuriyetler de bağımsızlıklarını kazanmış ve dünya uluslar ailesinde müstakil devletler olarak yerlerini almışlardır.

Bilindiği gibi Orta Asya coğrafyasında Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan olmak üzere beş bağımsız Cumhuriyet yer almaktadır. Bunlardan Tacikistan dışında kalan dört cumhuriyet Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olarak; Tacikistan da dahil edildiğinde ise Orta Asya Cumhuriyetleri olarak adlandırılmaktadırlar. Türk Cumhuriyetleri tabirinin kapsamında çoğu kez Azerbaycan'da yer almakla beraber, biz bu çalışmamızda *Orta Asya Cumhuriyetleri*'ni ele alacağımızdan bu ülke inceleme alanı dışında tutulacaktır. Batı Türkistan olarak da adlandırılan böl-

gede yer alan beş Cumhuriyetin toplam yüzölçümleri 4 milyon km²'ye ve toplam nüfusları da 56 milyona ulaşmaktadır.

Orta Asya Cumhuriyetlerini oluşturan halkların büyük çoğunluğu Türk asıllı unsurlardan meydana gelmekte ve bölge halkları ile Türkiye toplumu arasında köklü tarihi ve kültürel bağlar ve ortaklıklar bulunmaktadır.

1991 Yılında söz konusu Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmaları ile birlikte Türkiye'nin önüne tarihi bir fırsat çıkmış ve siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda geniş bir işbirliği imkanı ve nüfuz alanı oluşmuştur.

1985'lerde başlayan gelişmelerin eski Sovyetler Birliği'nin hızla dağılması ile sonuçlanması, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını beklenenden daha çabuk elde etmeleri birtakım sosyal, ekonomik ve siyasi sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu hızlı tarihi dönüşüm Türkiye'nin ilgisini de bölgeye çekmiş, ancak Türkiye'nin devlet ve toplum olarak bu hızlı gelişmeler karşısında hazırlıksız yakalandığı ortaya çıkmıştır.

Bununla beraber, bölge Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazandıkları 1991 yılından bugüne geçen on yılı aşkın süre içinde Türkiye ile bu Cumhuriyetler arasında çeşitli alanlarda işbirliği imkanları oluşturulmaya çalışılmış ve yeterli olmamakla beraber belirli bir mesafe de kat edilmiştir. Türkiye-Orta Asya ilişkileri siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan ele alınabilir. Bu başlıkların tamamının ayrı ayrı ele alınması bu çalışmanın amacı ve hacmi açısından mümkün olmamakla beraber, şu kadarını belirtmek gerekir ki Türkiye bölge Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanıyan ilk ülke olmuş, bu Cumhuriyetlerin uluslararası alanda tanınması ve çeşitli uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması; üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması gibi konularda girişimlerde bulunmuş ve öncülük etmiştir. Yine geçen süre içinde başta eğitim olmak üzere sosyal ve kültürel alanlarda önemli girişimlerde bulunulmuş ve gelişmeler sağlanmıştır. Asıl üzerinde durulan işbirliği alanlarından olan ticari ve ekonomik alanda da geçen on yıllık sürede kayda değer gelişmeler sağlanmıştır. Mevcut potansiyelin tümüyle değerlendirilemediği bir gerçek olmakla beraber zamanla mevcut engellerin aşılabileceği ve işbirliğinin daha tatmin edici boyutlara ulaşabileceği beklenebilir.

Bu çalışmada Türkiye ile Orta Asya Cumhuriyetleri arasında, 10 yıllık süre içinde Dış Ticaret İlişkilerinin gelişimi ana hatları ile ele alınmaya çalışılacaktır. Konunun ele alınmasında mümkün olduğunca ilk elden kaynaklar kullanılacak ve elde edilen veriler okuyucuya sunulacaktır.

I. TÜRKİYE-KAZAKİSTAN DIŞ TİCARET İLİŞKİLERİ

A. Kazakistan'da Dış Ticaret

Orta Asya'nın en geniş yüzölçümüne sahip cumhuriyeti olan Kazakistan toprakları Rusya, Hazar Denizi, Özbekistan, Kırgızistan ve Doğu Türkistan ile çevrilmiştir. 2.717 bin km²'lik yüzölçümü ile BDT'nin % 13'lük kısmını kaplamakta ve Rusya Federasyonu'ndan sonra ikinci büyük cumhuriyetini oluşturmaktadır. Kazakistan, Fransa'dan 5 kat, Türkiye'den de 3,5 kat daha geniş alana sahip bir ülkedir. 2000 yılı itibari ile 14,9 milyon nüfusa sahip ülkede, 1999 nüfus sayımına göre eski başkent Alma Ata'da 1,1 milyon kişi ve yeni başkent olan Astana (eski adı Akmola)'da ise 313 bin kişi yaşamaktadır. Nüfus yoğunluğu km²'ye 6 kişidir. Nüfusun % 56'sı kentlerde, % 44'ü kırsal alanda yaşamaktadır. Bu oranlarla Orta Asya'da kentleşmenin en yüksek olduğu ülke Kazakistan'dır. Ülkenin para birimi Tenge'dir (1 \$=151 Tenge-Mart 2003).

16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan, kısa bir süre sonra bir dizi ekonomik reform başlatarak, merkezi planlı ekonomiden pazar ekonomisine geçmek ve yabancı sermayeyi çekmek için çabalarını artırmıştır. Bu reformlar; kamu tekelciğini ortadan kaldırma, özelleştirme, borçların yeniden yapılandırılması, bankacılık reformu, içeride fiyat politikaları ve ticarete liberalleşme, yatırımların teşviki kanununun çıkarılması, gümrük ve vergi reformları şeklinde özetlenebilir.

Kazakistan yer altı ve yerüstü zenginlikleri bakımından Dünyanın en şanslı ülkelerinden biridir. Başlıca yeraltı kaynakları, başta petrol ve doğal gaz olmak üzere, krom, volfram, çinko, bakır, altın, demir, kömürdür. Ülkede üretilen başlıca tarım ürünleri ise, buğday, pamuk, şeker pancarı ve hayvancılıktır. Temel sanayi dalları, tarımsal sanayiler, metalürji, hafif sanayi, petro kimyasallar ve tekstildir.

Kazakistan bağımsızlık sonrası dönemde dış ticaret alanında önemli gelişmeler kaydetmiş ve 1992 yılında 2 milyar doların altında olan¹ dış ticaret hacmini, zamanla artırarak 2000 yılına gelindiğinde 14 milyar dolar seviyesine çıkarmıştır. Kazakistan'da dış ticaretin gelişimini aşağıdaki tablo yardımıyla incelemek mümkündür (bkz. Tablo: 1).

¹ Kazahstan v Tsifrah, Almatı, 1993, s. 30.

TABLO: 1
KAZAKİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ (Milyon Dolar)

	1995		1996		1997		1998		1999		2000	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Diş Ticaret Hacmi	8.714	100	10.152	100	10.797	100	9.785	100	9.284	100	14.176	100
BDT Ülkeleri	5.200	60	6.124	60	5.314	49	4.229	43	3.090	33	5.131	36
BDT Dışı Ülkeler	3.514	40	4.027	40	5.483	51	5.556	57	6.194	67	9.045	64
İhracat	4.973	57	5.910	8	6.497	60	5.435	55	5.598	60	9.125	64
BDT Ülkelerine	2.631	53	3.178	53	2.981	45	2.169	40	1.492	27	2.375	26
BDT Dışı Ülkelere	2.342	47	2.732	47	3.515	55	3.266	60	4.105	73	6.750	74
İthalat	3.741	43	4.241	42	4.300	40	4.349	45	3.686	40	5.050	36
BDT Ülkelerinden	2.569	68	2.945	70	2.332	54	2.059	47	1.598	43	2.756	55
BDT Dışı Ülkelerden	1.172	32	1.259	30	1.968	46	2.290	53	2.088	57	2.294	45
Diş Ticaret Dengesi	1.232		1.670		2.197		1.086		1.912		4.075	
BDT Ülkeleri	62		233		649		110		-106		-381	
BDT Dışı Ülkeler	1.170		1473		1547		976		2.017		4.456	

Kaynak: Kazakistan İstatistik Komitesi verileri.

Kazakistan'ın dış ticaret hacmi, yukarıda da belirtildiği gibi 1992 yılında 1 milyar 866 milyon dolar (1.398 milyon dolar ihracat, 468 bin dolar ithalat) iken, 1995 yılına gelindiğinde 9 milyar dolara yaklaşmış bulunmaktadır. 1996 Yılında 10 milyar dolar sınırını aşan ve 1997'de de bu düzeyini sürdüren dış ticaret hacmi, 1998 yılında Rusya'da yaşanan ve bütün bölgede etkili olan ekonomik krizin daraltıcı etkisi ve petrol fiyatlarındaki aşırı düşüş nedeniyle azalmış, bu etki 1999 yılında da belirleyici olmuştur. Nihayet 2000 yılına gelindiğinde bir önceki yıla göre % 50'nin üzerinde artışla dış ticaret hacmi 14 milyar doları aşmıştır (bkz. Tablo: 1).

Kazakistan dış ticareti on yıllık süreçte dış ticaret fazlası vermiş, 1999 ve 2000 yıllarında da bu durum sürmekle beraber, sadece BDT ülkeleriyle olan ticarete az miktarda açık ortaya çıkmıştır.

Tablonun ortaya koyduğu bir diğer gerçek de Kazakistan dış ticareti dönemin ortalarına kadar Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerine bağımlı iken, bu durumun zaman içinde değişerek dış ticaret yapılan bölge ve ülke sayısında çeşitlenmenin gerçekleştirilmiş olmasıdır. 1996 Yılına kadar ülke toplam dış ticaretinin % 60'ı BDT ülkeleri ile yapılırken, 1997'den itibaren bu ülkelerin toplam dış ticaret içindeki ağırlıkları giderek azalmış ve 2000 yılına gelindiğinde, toplam dış ticaretin % 64'ü BDT dışı ülkelerle gerçekleştirilir hale gelmiştir (bkz. Tablo: 1).

Başta petrol sektörü olmak üzere, Doğrudan Yabancı Sermaye yatırımları son yıllarda Kazakistan ihracatının artmasında çok önemli rol oynamaktadır. 1990-2000 döneminde Kazakistan'a yapılan yabancı sermaye yatırımı tutarı 8,2 milyar dolara ulaşmış olup, bu miktar Orta Asya ülkelerine yapılan toplam yabancı sermaye yatırımının % 75'ini, eski komünist blok ülkelerine giren yabancı sermayenin de % 10'unu oluşturmaktadır. Ülkede öncelikle petrol, doğal gaz ve madencilik alanlarında olmak üzere uzun vadede 40-50 milyar dolara varan yatırımların yapılması beklenmektedir².

2000 Yılı itibariyle ülke ihracatının % 52,8'i petrol ve petrol ürünlerinden, % 12,9'u da metallerden oluşmaktadır. İthal edilen ürünlerde ise ilk sıraları makine ve teçhizat (% 29,5), elektrik enerjisi ve doğal gaz başta olmak üzere yakıt (%11,3), elektrikli aletler (% 8,8), taşıtlar ve metaller almaktadır³.

² Avrasya Dosyası Bülteni, S: 90, Ocak 1998/1, s. 3.

³ EIU, Country Report, July 2001.

B. Türkiye-Kazakistan Dış Ticaret İlişkileri

Kazakistan ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler 15 Mart 1991 tarihinde Alma Ata'da imzalanan "Ticari ve Ekonomik İşbirliğine Dair Protokol" ile başlamış ve daha sonra bir dizi anlaşma imzalanmıştır⁴. Kazakistan'da 200'den fazla Türk firması kurulmuş olup, inşaat ve taahhüt, turizm, gıda sanayii başta olmak üzere çeşitli sahalarda faaliyette bulunmaktadır.

Türkiye ile Kazakistan arasında dış ticaret ilişkisi 1992 yılından itibaren kurulmuş, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi yıllar itibariyle artan bir trend izlemiştir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi (bkz., Tablo: 2), 1992 yılında 30 milyon dolar olan dış ticaret hacmi, hemen izleyen yıl 112 milyon dolara yükselmiştir. 1994 ve 1995 yıllarında da bu hızlı artış sürmüştü ve dış ticaret hacmi 237 milyon dolara ulaşmıştır. Daha sonraki yıllarda da artış sürmüştü ve nihayet 2000 yılına gelindiğinde iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 465 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye 1997 yılına kadar dış ticaret fazlası verirken, 1998 ve izleyen yıllarda dış ticaret açığı vermeye başlamıştır.

TABLO: 2

TÜRKİYE-KAZAKİSTAN DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ (Bin Dolar)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İthalat	11.000	44.000	32.000	86.631	100.595	165.285	253.668	295.911	346.376
İhracat	19.000	68.000	132.000	150.775	164.068	210.578	214.307	96.596	118.701
Dış Ticaret Hacmi	30.000	112.000	164.000	237.406	264.663	375.863	467.975	392.507	465.077
Dış Ticaret Dengesi	8.000	24.000	100.000	64.144	63.473	45.293	-39.361	-199.315	-227.675

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri 2000, s. 43; Dış Ticaret Müsteşarlığı, Başlıca Ekonomik Göstergeler 1997, s. 60-62.

⁴ Kazakistan-Türkiye arasında imzalanan anlaşmaların listesi için bkz., Hasan Kanbolat, "Bağımsızlıklarının Beşinci Yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Yeni Türk Cumhuriyetleri Arasında İmzalanan Anlaşmalar (1986-1996)", Yeni Türkiye, Yıl: 3, S: 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 1119-1123; TİKA, Kazakistan Ülke Raporu, Ankara, 1996, s. 94-99; Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I, Kitap: 1, 2, 3, Ankara, 1993.

Kazakistan dış ticaretinde Türkiye'nin payı 2000 yılı itibariyle, ihracatta % 3, ithalatta ise % 1 olarak gerçekleşmiştir. 2000 Yılı itibariyle Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı, toplam ihracatının % 04'ü oranındadır. Türkiye'nin ihraç ettiği ürünler arasında ilk sıraları gıda sanayii ürünleri, demir-çelik ve bunlardan mamul eşya, mekanik ve elektrikli cihazlar, seramik ve cam sanayii ürünleri, tekstil ve giyim almaktadır. Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatı ise, toplam ithalatının % 06'sı civarındadır. Türkiye'nin Kazakistan'dan ithal ettiği ürünler arasında ilk sıraları mineral yakıtlar ve yağlar almakta, bunu demir ve çelik, bakır ve bakırdan eşya ve hububat izlemektedir⁵.

II. TÜRKİYE-KIRGIZİSTAN DIŞ TİCARET İLİŞKİLERİ

A. Kırgızistan'da Dış Ticaret

Kırgızistan Orta Asya'nın Kuzey-Doğu'sunda yer alan dağlık bölgede kurulmuş olup, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan ile komşudur. Yüzölçümü 199.900 km² olan ülkenin nüfusu 1999'da yapılan son nüfus sayımına göre 4.850.700 iken, halen 5 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. Nüfusun % 64.7'si kırsal alanda, % 35.3'ü şehirde yaşamaktadır. Nüfus yoğunluğu km²'ye 24 kişidir. Ülkenin başkenti Bişkek (eski adı Frunze)'in nüfusu (1999) 787.738 kişidir. Kırgızistan'ın para birimi SOM'dur (1 \$=46 Som-Mart 2003).

Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettiği 31 Ağustos 1991 sonrası dönemde, eski Sovyet cumhuriyetleri içinde, siyasî ve ekonomik anlamda en aktif uluslararası ilişkiler politikası izleyen cumhuriyetlerden biri olmuştur. Kırgızistan'da bu yapının değiştirilmesi için, diğer reform adımları yanında ülke ekonomisinin uluslararası alana açılması yönünde de önemli adımlar atılmıştır. Öncelikle dışa açık bir ekonomi politikası benimsenmiş; 1994 yılından itibaren uluslararası ticaret (tütün, alkol ve sanat ürünleri dışında) tamamen serbest bırakılmış; geliştirilen çeşitli ulaşım projeleri ile, Rusya'ya bağımlı olmadan dünya ekonomisine entegrasyon yolları üzerinde durulmuştur.

Ülkede dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla bazı kurumsal düzenlemeler de yapılmıştır. Yabancı sermaye ve teknoloji girişini kolaylaştırmak amacıyla Serbest Bölgeler kurulması kararlaştırılmıştır. Bu bölgelerde yabancı bankalar, dış ticaret şirketleri, sanayi şirketleri özel koşullarda

⁵ DİE, Dış Ticaret İstatistikleri 2000, s. 271-272.

faaliyetlerini sürdürebileceklerdir. Benzer bir düzenleme de Gümrük Danışma Kurulu oluşturularak yapılmıştır. Ülkenin dış ticaretini artırmaya yönelik çalışmalar yapması amaçlanan kurul, Başbakan yardımcısı, Maliye Bakanı, ilgili diğer bakan ve kuruluş temsilcilerinin katılımıyla oluşmaktadır. Kırgızistan tüm bu liberalleşme ve ekonomisini uluslararası alana açma çabaları sonunda, 1998 yılında eski Sovyetler Birliği şimdiki Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyesi ülkeler içinde Dünya Ticaret Örgütü'ne kabul edilen ilk ülke olmuştur⁶.

Bütün bu çalışmalar sonucu Kırgızistan'da dış ekonomik ilişkiler ve dış ticaret alanında belirgin gelişmeler sağlanmış, ülkenin dış ticaret hacmi ve dış ticaret yaptığı ülke sayısı giderek artış göstermiştir. Kırgızistan'da dış ticaretin gelişimi aşağıdaki tablo yardımıyla incelenebilir (bkz. Tablo: 3).

Kırgızistan'ın dış ticaret hacmi 1994 yılında 657 milyon dolar iken bu rakam 1995'te 931 milyon dolar olmuş, 1996'da 1.343 milyon dolara ulaşmış ve 1997, 1998 yıllarında bu düzeyi yaklaşık olarak korumuş ve 1999 yılında ise % 25 oranında bir düşüşle 1.053 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 3). Bu düşüşte 1998 yılında Rusya'da yaşanan ve bütün bölgede etkili olan ekonomik krizin daraltıcı etkisi belirleyici olmuştur.

Kırgızistan yapısal olarak açık veren bir dış ticaret yapısına sahiptir. 1994 yılı dışında izleyen yılların tamamında dış ticaret açık vermiş, 1995 yılında 113.4 milyon dolar olan dış ticaret açığı, 1996 yılında hızlı bir artışla 332.3 milyon dolara ulaşmış, daha sonra dalgalı bir seyirle 1997 yılında 105.5 milyon dolar, 1998 yılında 327.9 milyon dolar ve 1999 yılında 145.9 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Tablodaki veriler yardımıyla ihracatın ithalatı karşılama oranına bakıldığında 1994 yılında görülen % 107'lik oran dışında diğer yıllarda bu oranın sırasıyla 1995'de % 78, 1996'da % 60, 1997'de % 85, 1998'de % 61 ve 1999'da % 75 düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir.

Tablonun gösterdiği bir diğer çarpıcı gerçek de Kırgızistan dış ticaretinin büyük ölçüde BDT ülkelerine bağımlı olduğudur. Bağımlılık oranı Kırgızistan'ın bağımsızlığından günümüze kadar gittikçe azalan bir seyir izlemekle birlikte halen ülke toplam dış ticaretinin % 40'dan fazlası BDT ülkeleri ile gerçekleştirilmektedir. Bu oran 1994 yılında % 65.8 iken, 1995'de % 66.8, 1996'da % 65.5 olmuş ve 1997'de % 57.5'e düşmüş, 1998 yılına gelindiğinde ilk defa % 50'nin altına düşerek % 49.5 ve 1999'da ise % 42 olarak gerçekleşmiştir.

⁶ Rafis Abazov, "Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar: Kırgızistan Örneği", *Avrasya Etüdüleri*, S: 18, Sonbahar-Kış 2000, s. 46.

TABLO: 3

KIRGIZİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ (Milyon Dolar)

	1994		1995		1996		1997		1998		1999		2001	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Dış Ticaret Hacmi	657.1	100	931.2	100	1.343.1	100	1.313.1	100	1.355.1	100	1.053.5	100	943.2	100
BDT Ülkeleri	432.5	65.8	622.8	66.8	880.3	65.5	755.1	57.5	671.2	49.5	442.5	42.0	425.7	45.1
BDT Dışı Ülkeler	224.6	34.2	308.4	33.2	462.8	34.5	558.0	42.5	683.9	50.5	611.0	58.0	517.5	54.9
İhracat	340.1	51.7	408.9	44.0	505.4	37.6	603.8	46.0	513.6	38.0	453.8	43.0		
BDT Ülkelerine	223.0	65.5	269.2	65.8	393.4	77.8	319.3	52.8	230.5	44.8	183.3	40.4		
BDT Dışı Ülkelere	117.1	34.5	139.7	34.2	112.0	22.2	284.5	47.2	283.1	55.2	270.5	59.6		
İthalat	317.0	48.3	522.3	56.0	837.7	62.4	709.3	54.0	841.5	62.0	599.7	57.0		
BDT Ülkelerinden	209.5	66.0	353.6	67.7	486.9	58.0	435.8	61.4	440.7	52.3	259.2	43.2		
BDT Dışı Ülkelerden	107.5	34.0	168.7	32.3	350.8	42.0	273.5	38.6	400.8	47.7	340.5	56.8		
Dış Ticaret Dengesi	23.1		-113.4		-332.3		-105.5		-327.9		-145.9			
BDT Ülkeleri	13.5		-84.4		-93.5		-116.5		-210.2		-75.9			
BDT Dışı Ülkeler	9.6		-29.0		-238.8		11.0		-117.7		-70.0			

Kaynak: Vneşnyaya Targovlya Kırgızskoy Respubliki 1997-1999, Bişkek, 2000, s. 18; Kırgızstan v Tsifrah 2000, Bişkek, 2000, s. 195.

Mal grupları itibariyle ülkenin dış ticareti içinde elektrik enerjisi, renkli metal, gıda sanayii ürünleri ihracatı ve petrol-doğal-gaz-makine ithalatı en önemli kalemleri oluşturmaktadır. 1999 yılı itibariyle toplam sanayi ürünleri ihracatı içinde en büyük payı % 47.8 ile renkli metal sanayii ürünleri almakta, bunu % 11.5 ile elektrik enerjisi ve % 10.3 ile de makine-imalat ürünleri izlemektedir. 1997 yılı ve sonrasında renkli metal sanayii ürünlerinin payının hızlı yükselişinde ülkenin altın üretimi ve ihracatı belirleyici olmuştur. 1997 yılında ülkede 158 milyon 400 bin dolarlık altın ihraç edilmiştir ki bu toplam ihracatın % 26'sını oluşturmaktadır. 1998 yılında ülke ihracatı içinde altının payı % 36 (189 milyon 600 bin dolar), 1999 yılında ise % 38 (173 milyon) düzeyinde gerçekleşmiştir. Toplam içindeki payları azalmakla birlikte Kırgızistan'ın ihraç ettiği diğer önemli ürünler arasında ham deri, canlı hayvan, tarımsal makine parçaları, tütün ve meşrubat sayılabilir.

Kırgızistan'da ithalatın sektörel dağılımına bakıldığında ülkenin net bir yakıt ithalatçısı olduğu görülmektedir. Toplam sanayi ürünleri ithalatı içinde yakıt sanayiinin payı 1994 yılında % 40.4 düzeyine ulaşmış, izleyen yıllarda bu oran düşüş trendi izlemiş olmakla beraber 1999 yılında da % 20 civarında gerçekleşmiştir. Kırgızistan ihtiyaç duyduğu petrol ve doğal gazın tamamına yakını komşu ülkelerden ithal etmektedir. Ülke ithalatı içinde diğer önemli kalemler makine-imalat sanayii ürünleri ve gıda sanayii ürünleridir. Kırgızistan'ın ithal ettiği başlıca ürünler arasında çay, hububat, şeker, ilaç, tekstil ve giyim, hafif sanayi teçhizatı, dayanıklı tüketim maddeleri ve otomobil diğer önemli kalemleri oluşturmaktadır⁷.

B. Türkiye-Kırgızistan Dış Ticaret İlişkileri

Kırgızistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler esas itibariyle 1991 yılından itibaren oluşmaya başlamış ve yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye, Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Daha sonra 29 Ocak 1992 tarihli protokol uyarınca karşılıklı olarak Büyükelçilikler faaliyete geçirilmiştir. 23 Aralık 1991'de Kırgızistan devlet başkanı Askar Akayev ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye yapmış ve bu ziyarette bir dizi iş birliği anlaşması imzalanmıştır⁸.

⁷ Geniş bilgi için bkz., Fahri Solak, "Kırgızistan'da Dış Ticaretin Gelişimi ve Türkiye ile İlişkiler", *Türkler*, C: 19, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 568-569.

⁸ Kırgızistan-Türkiye arasında imzalanan anlaşmaların listesi için bkz., Kanbolat, a.g.m., s. 1119-1123; TİKA, Kırgızistan Ülke Raporu, Ankara, 1996, s. 171-175; Milli Eğitim Bakanlığı, *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I*, Kitap: 1, 2, 3, Ankara, 1993.

Kırgızistan ile Türkiye arasında 29 Mayıs 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan "Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Protokol" çerçevesinde başlayan ekonomik ve ticari ilişkiler bugüne kadar artan bir hızla gelişme göstermiştir. 25 Aralık 1991'de Türk-Kırgız İş Konseyi kurulmuştur. Ayrıca Kırgızistan'da faaliyet gösteren sanayici ve işadamlarını bir araya getirmek amacıyla Bişkek'de Kırgızistan-Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Birliği (KITİAD) kurulmuş, TİKA Bişkek ofisi açılmıştır.

Kırgızistan'da yatırım yapan Türk firmaları ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli işletmeler olup genellikle otel, ekmek fırını, deri fabrikaları, taahhüt işleri ve telekomünikasyon alanlarında faaliyet göstermektedir. Türk firmalarının ülkede üstlendikleri en önemli projeler arasında Bişkek Coca-Cola fabrikası ve dağıtım şirketlerinin kuruluşu; Bişkek-Oş karayolu ıslah projesi; Narın ve Talas şehirlerinde 3.500 abonelik sayısal santrallerin kurulması; TV montaj ve üretimine başlanması; deri ve kürk işleme, yağ üretim tesisleri başta gelmektedir.

Kırgızistan ile Türkiye arasında dış ticaret ilişkisi 1992'de kurulmuş ve sonraki yıllarda giderek artış göstermiştir. 1994 yılında 18 milyon 900 bin dolar olan dış ticaret hacmi, 1995'de 41 milyon 552 bin dolar olmuş, 1996'da 52 milyon dolara ulaşmıştır. 1997 yılından itibaren dış ticaret hacmi önce artış hızını kaybetmiş, 1998 Rusya krizinin Kırgızistan ithalatı üzerinde yaptığı olumsuz nedeniyle 1998 yılında dış ticaret hacmi 44 milyon dolara, 1999 yılında ise 27 milyon dolar seviyesine gerilemiştir (bkz. Tablo: 4).

TABLO: 4

TÜRKİYE-KIRGIZİSTAN DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ (Bin Dolar)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İthalat	1.442	3.470	3.940	3.219	5.252	7.961	7.370	4.606	2.350
İhracat	1.831	17.013	15.042	38.333	47.594	43.745	37.384	23.067	20.572
Dış Ticaret Hacmi	3.273	20.483	18.982	41.552	52.846	51.707	44.754	27.674	22.922
Dış Ticaret Dengesi	389	13.543	11.101	35.114	42.342	35.784	30.013	18.461	18.222

Kaynak: Sotsialno-Ekonomičeskoe Razvitie Kirgizskoy Respubliki 1994-1998, Bişkek, 1999, s. 70-71; Vneşnyaya Targovlya Kirgizskoy Respubliki 1997-1999, Bişkek, 2000, s. 68-71; Kırgızistan v Tsifrah 2000, Bişkek, 2000, s. 199-200; DİE, Dış Ticaret İstatistikleri 2000, s. 43; İTO (1995), s. 69.

Türkiye'nin Kırgızistan'dan ithalatının gelişimine bakıldığında, 1994 yılında 3 milyon 940 bin dolar olan ithalatın 1997'de en yüksek seviyesi olan 7 milyon 900 bin dolara çıktığı, 1998 yılından itibaren azalarak 1999'da 4 milyon 606 bin dolar ve 2000 yılında da 2 milyon 350 bin dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir.

Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatında da benzer bir trend izlenmektedir. 1994 yılında 15 milyon dolar olan ihracat, 1995'de 38 milyon dolara; 1996'da 47 milyon dolara ulaşmış; 1997'de azalış göstererek 43 milyon dolar, 1998'de 37 milyon dolar, 1999'da 23 milyon dolar ve nihayet 2000 yılında da 20 milyon dolar olmuştur.

Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinde dış ticaret dengesi Kırgızistan aleyhine açık vermektedir. Kırgızistan'ın Türkiye'ye olan ihracatının ithalatını karşılama oranı 1994 yılında % 26, 1995 yılında % 8, 1996'da % 11, 1997'de % 18, 1998'de % 19 ve 1999 yılında % 20 civarında gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'ın Türkiye'den ithal ettiği başlıca ürünler makine, telekomünikasyon ürünleri, hazır gıdalar, motorlu taşıtlar, tekstil ve giyim eşyalarıdır. Türkiye'ye ihraç ettiği kalemler arasında ise deri, kürk mamulleri, dokumacılık hammaddeleri, hurda bakır, canlı hayvan ve hayvansal ürünler yer almaktadır.

III. TÜRKİYE-ÖZBEKİSTAN DIŞ TİCARET İLİŞKİLERİ

A. Özbekistan'da Dış Ticaret

Orta Asya'nın merkezi ve kuzey bölümlerinde yer alan Özbekistan Cumhuriyeti Aral Gölü, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Afganistan'ın küçük bir kısmı ile çevrilmiş bulunmaktadır. Yüzölçümü 447.400 km² olan ülkenin nüfusu 24.755.000 (2000 yılı) kişidir. Nüfus yoğunluğu km²'ye 50 kişi olup, nüfusun % 62'si kırsal alanda, % 38'i kentlerde yaşamaktadır. Özbekistan nüfus itibarıyla Orta Asya Cumhuriyetleri içinde ilk sırayı almaktadır. Ülkenin başkenti Taşkent (2.500 bin)'dir. Özbekistan'ın para birimi SUM (1\$=754 Sum)'dur.

Özbekistan 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını kazandı ve 1992 yılından itibaren başlatılan reform süreci 1994 yılına kadar tedrici ve kontrollü bir şekilde devam ettirildi. Bu çerçevede bir dizi adım atılmış, gümrük vergilerinde basitleştirilmeye gidilmiştir, ihracat kotası ve lisansına tabi olan ürünlerin sayısı 70'ten 4'e indirilmiş, ancak pamuk ve doğal gaz sınırla-

maya tabi mallar arasında kalmıştır. 1995 yılında bazı ürünlerin ihracat vergileri de azaltılmış veya kaldırılmıştır. Özbekistan, ülkeyi ithalata kapatmak için çeşitli tedbirler almış, bu sebeple de Özbek iç piyasasında mal sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır. Hükümet dövizle ulaşılabilmesinde kontroller uygulayıp zorluklar çıkardığı gibi ihracat ve ithalat üzerine de sıkı politikalar uygulamaktadır. Hükümet ülkeye gayri-meşru ya da yarı meşru yollarla getirilmiş olan tüketim mallarının satışını da yasaklamıştır. Bu kararda 1998'de Rusya'da yaşanan devalüasyon nedeniyle Özbek pazarının Rus ürünlerinin akışından kurtulması amacı etkili olmuştur. Ne var ki, Özbek Hükümetinin ithalatta uyguladığı kısıtlamalar iç pazarda bazı ürünlerin kıtlığına sebep olmuştur. 1998 yılında ithalat oranı o kadar düşmüştür ki, kişi başına 120 dolarla 1992 yılından sonra gerçekleşen en küçük değer olmuştur.

İçerde yaşanan mal kıtlığının ciddi sosyal sorunlara yol açmasından kaçınmak için Hükümet, dış ticaretin bazı kısımlarını serbestleştirmiş ve 1998'de uygulanmaya başlanılan bazı ticaret kısıtlamalarını da yeniden gözden geçirmiştir. Bu çerçevede, 1 Ocak 1999 itibariyle bavul ticaretiyle getirilen şahıs mallarının ithalatından alınan gümrük vergisi kaldırılmıştır. Bu tür ticaretle getirilen gıda ve tüketim malları, ithalatta önemli bir yer tutmaktadır. Bu uygulama etrafında hükümet vergi geliri kaybına uğrasa da mal kıtlığının böylece giderilip enflasyonun yükselmesinin önleneceği umut edilmektedir. İthalatta yaşanan bu küçük serbestleşmenin aksine ihracatta biraz daha sıkı politikalar uygulanmaya başlanmış ve özellikle de gıda ürünlerinin ihracatı aşağıya çekilmiş ve gıda kıtlığı olabileceği endişesiyle gümrüklerde ve sınırlarda kaçak yolla ülke dışına gıda çıkarılmasına karşı sıkı kontroller getirilmiştir. Özbekistan'ın dış ticaret yapısı genel olarak sanayi işletmelerinin üretim kapasitesini artırmağa ve halkın tüketim taleplerini karşılamaya yönelik faaliyetlerin etkisi altında şekillenmektedir⁹.

Bütün bu kısıtlayıcı ve kontrol edici düzenlemeler nedeniyle Özbekistan dış ticaret hacmi sınırlı kalmıştır. Bu durum aşağıdaki tablo yardımıyla da incelenebilir. Gerçekten de ülkenin 1994 yılında 5 milyar 666 milyon olan dış ticaret hacmi, aradan geçen 4 yıl içerisinde bu seviyeyi yaklaşık olarak sürdürmüş ve 1998 yılına geldiğinde de 6 milyar 220 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 5).

⁹ Alparslan Eroğlu, "Özbekistan'da Bölgesel Entegrasyon Teşebbüslerinin Analizi", *Akademik Araştırmalar*, S: 7-8, 2001.

TABLO: 5

ÖZBEKİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ (Milyon Dolar)

	1994	1995	1996	1997	1998
İhracat	2.940	3.475	3.534	3.695	3.040
İthalat	2.726	3.238	4.240	3.767	3.180
Dış Ticaret Hacmi	5.666	6.713	7.774	7.462	6.220
Dış Ticaret Dengesi	214	237	-706	-72	-140

Kaynak: BIU, Country Report 1999.

1995 Yılına kadar dış ticaret fazlası veren Özbekistan 1996 sonrasında açık vermeye başlamıştır.

Özbekistan'ın dış ticaretinde BDT Cumhuriyetlerinin payı 1990'larda % 90'larda iken, 1993 itibarıyla % 60'lara düşmüştür. 1995 yılında bu oran ihracatta % 43.5, ithalatta da % 56.5 olmuştur. Daha sonra ihracatta % 41.2'den 22.9'a, ithalatta da % 43.5'ten 32.1'e düşmüştür. Buna karşılık ülkenin dış ticaretinde ABD, Almanya, Kore ve Türkiye'nin payı artmıştır. Dış ticaretin yapısındaki bu yön değiştirmelere rağmen, Özbekistan'ın ihracat ve ithalatında en önemli ülkeler hala Rusya Federasyonu ve Kazakistan'dır. BDT dışında en önemli ticaret ortakları Çin, Kore, Belçika, İngiltere, İtalya ve Almanya'dır.

Özbekistan temel ihraç ürünü olan pamuk ihracatının 1991'deki payı % 53,7'den, 1992'de % 60'a çıkmış daha sonra 1993-1998 arasında % 43 civarında gerçekleşmiştir. 1999 ve 2000 yıllarında sırasıyla % 30 ve % 27 olarak gerçekleşmiştir.

İthal ikameci sanayileşme politikaları enerji alanında başarılı olmuş ve büyük kısmı Rusya'dan gerçekleştirilen petrol ithalatını ortadan kaldırmıştır. Fakat bu başarı, kısmen artan tahıl ve gıda maddeleri ithalatı ile telafi edilmiştir. Yıllara göre değişkenlik gösteren gıda maddeleri ithalatının payı; hasatın kötü olduğu yıllarda yüksek, hasatın iyi, iklim şartlarının elverişli geçtiği yıllarda düşüktür. Örnek olarak 1996'da çok kötü bir hasat dönemi yaşanmış, gıda maddelerinin toplam ithalat içindeki payı % 29'a yükselmiştir. Ancak çok verimli bir yıl olan 1999'da bu oran % 13'e gerilemiştir.

İthal ikameci sanayileşme politikaları ve katlı kur sisteminin dış ticaret yapısı üzerindeki etkileri oldukça olumsuz olmuştur. İthal ikameci sanayileşme politikaları mevcut fonları ihracatın teşviki ve çeşitlendirilmesi yönündeki politikalardan uzaklaştırmıştır. İhracatı ihmal ederek, dışarıdan borçlanma suretiyle finanse edilen ithal ikameci sanayileşme politikaları, Özbekistan'ı pamuk ve altın ihracatına daha fazla bağımlı hale getirmiştir. Bu süreçte dış borçlar aşırı yükselmiş ve Özbekistan ödeme güçlüğü içerisine düşmüştür. İthal ikameci sanayileşme politikaları neticesinde elde edilen ürünler ise yeterli ihracat geliri yaratamamıştır.

Ticaretin gerçekleştiği yön itibariyle, Özbekistan dış ticareti yapısına baktığımızda, Rusya'nın en büyük ticaret ortağı olmaya devam ettiği görülmektedir. Rusya ile ticarete pamuk önemli yer tutmaktadır. Orta Asya'nın diğer ülkelerine yapılan ihracatın büyük kısmını doğal gaz oluşturmaktadır. BDT dışındaki önemli ticaret ortakları İngiltere, İsviçre ve Güney Kore'dir. İngiltere ve İsviçre'ye yapılan ihracatta pamuk ve altın önemli yer tutarken, Güney Kore ile yapılan ticarete Güney Kore'li otomobil üreticisi Daewo'nun Özbekistan'da yaptığı üretimden kaynaklanan ihracatı rol oynamaktadır.

Özbekistan'da pamuk, petrol, doğal gaz, metaller ve kimyasal ürünler başlıca ihraç kalemleri arasında yer alırken; makine-ekipman, gıda ve kimyasal ürünler ve metaller de başlıca ithal ürünlerini oluşturmaktadır.

B. Türkiye-Özbekistan Dış Ticaret İlişkileri

Türkiye ile Özbekistan arasındaki ikili ilişkiler 24 Şubat 1991 tarihinde Taşkent'te imzalanan "Türkiye ile Özbekistan Arasında İşbirliği Protokolü" ile başlamış; 19 Aralık 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan Mutabakat zaptı ile iki ülke arasında iş konseyi kurulması, ulaştırma ve haberleşme alanında iş birliği yapılması gibi hususlar öngörülmüştür¹⁰. Ticari ilişkiler 1992 yılından itibaren kurulmuş, geçen süre içinde başlangıca göre dış ticaret hacminde artış kaydedilmiş olmakla beraber, ilişkiler istikrarsız bir seyir izlemiştir. Bunda iki ülke arasında yaşanan siyasi sorunlar yanında ekonomik faktörler de etkili olmuştur. Bu çerçevede 1997-1999 döneminde yaşanan düşüşün çeşitli nedenleri arasında, Özbekistan'ın hafif tüketim mal-

¹⁰ Özbekistan-Türkiye arasında imzalanan anlaşmaların listesi için bkz., Kanbolat, a.g.m., s. 1119-1123; Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I, Kitap: 1, 2, 3, Ankara, 1993.

ları ithalatını sınırlandırma ve yatırım malları ithalatını özendirici bir politika izlemesi ve diğer taraftan 1998 ve 1999 yıllarında da global ekonomik krizin daraltıcı etkisi sayılabilir.

Türkiye ile Özbekistan arasında dış ticaret hacmi 1992 yılında 75 milyon dolar kadar iken, 1993 yılında 246 milyon dolara çıkmış, ancak 1994 yılında ani bir düşüşle 144 milyon dolar seviyesine gerilemiş ve izleyen yıllarda da dalgalı bir seyir izlemiştir. 2000 Yılına gelindiğinde iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 168 milyon düzeyinde gerçekleşmiştir. Türkiye, Özbekistan ile dış ticaretinde, istisnai yıllar dışında, fazla vermektedir.

TABLO: 6

TÜRKİYE-ÖZBEKİSTAN DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ (Bin Dolar)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İthalat	21.000	32.000	79.000	61.529	58.054	94.773	96.207	47.477	85.794
İhracat	54.000	214.000	65.000	138.542	230.555	210.588	156.181	99.139	82.647
Dış Ticaret Hacmi	75.000	246.000	144.000	200.071	288.609	305.361	252.388	146.616	168.341
Dış Ticaret Dengesi	33.000	182.000	-14.000	77.013	172.501	115.815	59.974	51.662	-3.147

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri 2000, s. 43; Dış Ticaret Müsteşarlığı (1997), s. 60-62.

Türkiye'nin Özbekistan'a ihraç ettiği en önemli ürünler gıda, tekstil ve giyimdir. Bu iki mal grubunun toplam ihracatın yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Türkiye'nin ithal ettiği ürünlerin başında ise pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat almaktadır (% 55). Daha sonra ise metal ve metal eşyalar gelmektedir.

IV. TÜRKİYE-TÜRKMENİSTAN DIŞ TİCARET İLİŞKİLERİ

A. Türkmenistan'da Dış Ticaret

Orta Asya'nın güneybatısında yer alan Türkmenistan Cumhuriyeti, Kazakistan, Özbekistan, Afganistan, İran ve Hazar Denizi ile çevrilmiştir. Yüzölçümü 491.2 bin km² olan Cumhuriyetin nüfusu 5.400.000 (2000 yılı) ve başkenti Aşkabat [nüfusu (1998) 604.700]'dir¹¹.

Topraklarının 4/5'lik bölümü Turan ovasında yer alan Türkmenistan'ın önemli bir kısmını (% 80) Karakum çölü kaplamaktadır. Türkmenistan'ın orta kesiminden Kazakistan'a doğru uzanan çöl ülkenin en önemli coğrafi özelliği olarak gösterilebilir.

Türkmenistan'da dış ticaret hacmi bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından itibaren izleyen yıllarda artmaya başlamış, çeşitli iç ve dış nedenlerle 1996-1998 yıllarındaki görülen dalgalanma dışında, artış trendi günümüze dek sürdürülmüştür.

1992 Yılında ülkenin dış ticaret hacmi 1.250 milyon dolar iken¹², 1995 yılına gelindiğinde 3.260 milyon dolara ulaşmıştır. 1996 Yılında ihracattaki azalma nedeniyle dış ticaret hacmi de azalış göstererek 2.692 milyon dolar olmuş; 1997 yılında doğal gaz ihracatının durma noktasına gelmesiyle birlikte dış ticaret hacmi 1.934 milyon dolara gerilemiş ve daha önceki yıllarda dış ticaret fazlası veren Türkmenistan'da dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. 1998 Yılında Rusya'da yaşanan ve bütün bölgede etkili olan ekonomik krizin de daraltıcı etkisiyle dış ticaret hacmi azalarak 1.601 milyon dolar düzeyinde kalmıştır. 1999 Yılından itibaren ihracatta yaşanan belirgin artışla dış ticaret hacmi de artmış ve 2.665 milyon dolara ulaşmakla beraber, dış ticaret açık vermeye devam etmiştir. Ancak 2000 yılına gelindiğinde ülkenin dış ticaret hacmi 4.291 milyon dolar ile 1995'teki seviyesini aşabilmiş ve tekrar dış ticaret fazlası verir duruma gelmiştir (bkz. Tablo: 7).

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Fahri Solak, "Türkmenistan'ın Demografik Yapısı", *Türkler*, C: 19, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 801-807.

¹² TİKA, *Türkmenistan Ülke Raporu*, Ankara, 1999, s. 2.

TABLO: 7

TÜRKMENİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ (Milyon Dolar)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dış Ticaret Hacmi	3260.1	2692.6	1934.5	1601.4	2665.3	4291.0
Toplam İhracat	2146.7	1681.5	751.1	593.9	1187.0	2506.0
Toplam İthalat	1113.4	1011.1	1183.4	1007.5	1478.3	1785.0
Denge	1033.3	670.4	-432.3	-413.6	-291.3	721.0
BDT Ülkeleri ile Dış Ticaret Hacmi	1925.8	1632.9	1103.6	629.6	989.4	1992.0
İhracat	1188.1	1071.6	450.9	152.0	489.2	1314.0
İthalat	737.7	561.3	652.6	477.6	500.2	678.0
Denge	450.4	510.3	-201.7	-325.6	-11.0	636.0
BDT Dışı Ülkelerle Dış Ticaret Hacmi	1334.3	1059.7	831.0	971.8	1675.9	2299.0
İhracat	958.6	609.9	300.2	441.9	697.8	1192.0
İthalat	375.7	449.8	530.8	529.9	978.1	1107.0
Denge	582.9	160.1	-230.6	-88.0	-280.3	84.0

Kaynak: Turkmenstatprognoz, *Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998*, Ashgabat, 1999, s. 206;
Statistiçeskiy Ejevodnik Turkmenistana 2001, Aşgabat: Turkmenmillihasabat Yay., ty., s.288.

Tablonun gösterdiği bir diğer gerçek de Türkmenistan dış ticaretinin ağırlıklı olarak BDT ülkelerine bağımlı olduğudur. Bağımsızlık tarihinden günümüze kadar geçen sürede dış ticarete bağımlılık oranı azalan bir seyir izlemekle beraber ülke toplam dış ticaretinin % 46'sı (2000) BDT ülkeleri ile gerçekleştirilmektedir. Bu oran 1995 ve 1996 yıllarında % 60 iken, 1997 yılında % 57'ye inmiş, 1998'den sonra hızlı bir düşüşle % 40 ve 1999'da % 37'lere kadar gerilemiş, ancak 2000 yılına gelindiğinde, Rusya'ya doğal gaz ihracatının hızlı artışının da etkisiyle % 46 olarak gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 7).

İhracat ve ithalat rakamlarına bakıldığında, 2000 yılı itibariyle ülke ihracatının % 52'sinin BDT ülkelerine gerçekleştirildiği görülmektedir. İthalatta ise durum daha farklı olup aynı yıl toplam ithalatın % 62'si BDT dışı ülkelerle gerçekleştirilirken, BDT ülkelerinin payı % 38'lerde kalmıştır.

Türkmenistan siyasi bağımsızlığını kazandıktan sonraki süreçte çok sayıda ülke ile dış ticaret ilişkisi içine girmiş ve ticari ilişki kurulan ülke

sayısı 80 civarına kadar ulaşmıştır. Ülkenin BDT dışı ihracatında en önemli ticari ortakları İran, Türkiye ve İngiltere'dir. BDT dışı ithalatında ise Türkiye ilk sırayı almakta, onu İran, Almanya ve ABD izlemektedir¹³.

Türkmenistan'ın en önemli ihraç ürünleri, toplam ihracatın yaklaşık % 80'ini oluşturan doğal gaz, pamuk, petrol ürünleri ve elektrik enerjisidir. Türkmenistan dünyanın 4. büyük doğal gaz üreticisi durumunda olup, 2000 yılı itibariyle toplam ihracatının % 50'sini (1.244 milyon dolar) doğal gaz oluşturmaktadır. Diğer önemli ihraç ürünleri olan petrol mamulleri toplam ihracatın % 20'sini, pamuk ise % 9'unu teşkil etmektedir¹⁴.

İthal ettiği ürünler arasında ise makine ve makine parçaları (% 34), metal ve metal eşyalar (% 12), ulaşım araçları (% 9), kimyasal ürünler (% 8), ağaç sanayii, gıda ve giyim sanayii mamulleri en önemlileridir¹⁵.

Türkmenistan toplam ihracatının % 94'ü ve toplam ithalatının % 78'i devlet tarafından gerçekleştirilmektedir¹⁶. Ülkede dış ticaret ağırlıklı olarak mal takası esasına dayanmakta, barter, kliring ve teçhizat temini karşılığı ticaret önemli bir yer tutmaktadır¹⁷.

B. Türkiye-Türkmenistan Dış Ticaret İlişkileri

Türkiye 16 Aralık 1991'de Türkmenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş, 29 Şubat 1992'de de diplomatik ilişkiler kurulmuştur. İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin 3 Aralık 1991 tarihinde Ankara'da yapılan "Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması" kapsamında yürütülmektedir. Diğer önemli anlaşmalar 2 Mayıs 1992 tarihli "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması" ve 17 Ağustos 1995 tarihli "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması" dır¹⁸.

Türkmenistan'da iplik, tekstil, konfeksiyon, gıda sanayii, çeşitli inşaat ve taahhüt işleri ve süper market-alışveriş merkezi gibi alanlarda faaliyet

¹³ Turkmenstatprognoz, *Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998*, Ashgabat, 1999, s. 207-211;

Statistiçeskiy Ejegodnik Turkmenistana 2001, Aşgabat: Turkmenmillihasabat Yay., ty., s. 289-293.

¹⁴ *Statistiçeskiy Ejegodnik Turkmenistana 2001*, Aşgabat: Turkmenmillihasabat Yay., ty., s. 295.

¹⁵ *Statistiçeskiy Ejegodnik Turkmenistana 2001*, Aşgabat: Turkmenmillihasabat Yay., ty., s. 296-297.

¹⁶ İTO, *Türkmenistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri*, İstanbul, 1998, s. 39, 41.

¹⁷ TİKA, *Türkmenistan Ülke Raporu*, Ankara, 1995, s. 43-45.

¹⁸ Türkmenistan-Türkiye arasında imzalanan anlaşmaların listesi için bkz. Kanbolat, a.g.m., s. 1119-1123; TİKA, *Türkmenistan Ülke Raporu*, Ankara, 1999, s. 96-105; Milli Eğitim Bakanlığı, *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I*, Kitap: 1, 2, 3, Ankara, 1993.

gösteren çok sayıda Türk firması vardır. Ülkede 1997 yılı itibariyle 178 Türk firmasının bulunduğu bilinmekte ve bu sayı giderek artmaktadır. Türkmenistan'da bulunan yabancı firma sıralamasında Türk firmaları birinci, İran firmaları ikinci sırayı almaktadır. Ülkede bulunan Türk vatandaşlarının sayısı 7 bin civarında olup, Türklerin üstlendikleri taahhüt ve yatırım işlerinin toplam tutarı 2.5 milyar dolara ulaşmış bulunmaktadır (1996). 1996 Yılında ülkede gerçekleştirilen yatırımların % 85'i Türk firmalarınca üstlenilmiştir. Ayrıca 50-75 milyon dolar tutarında bavul ticareti de yapılmaktadır¹⁹.

Türkiye ile Türkmenistan arasında dış ticaret ilişkisi 1992'den itibaren kurulmuş ve zaman içinde giderek gelişmiştir. Bazı yıllardaki dalgalanmalar dışında dış ticaret hacmi artış trendi izlemiş olmakla beraber mevcut potansiyele göre henüz arzulanan seviyeye ulaşmış değildir.

TABLO: 8

TÜRKİYE-TÜRKMENİSTAN DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ (Bin Dolar)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İthalat	21.181	76.892	65.560	111.826	100.314	73.547	41.995	67.029	97.878
İhracat	7.289	83.848	84.317	56.283	65.659	117.534	95.813	106.628	120.155
Dış Ticaret Hacmi	28.470	160.740	149.887	168.109	165.973	191.081	137.808	173.657	218.033
Dış Ticaret Dengesi	-13.892	6.956	18.757	-55.543	-34.655	-43.986	53.818	39.599	22.277

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri 2000, s. 43; İTO (1998), s. 46.

Tabloda da görüldüğü gibi, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 1992 yılında 28.470 bin dolar seviyesinde iken, 1993 yılında 160.740 bin dolara çıkmış, 1994'de 149.887 bin dolar, 1995'de 168.109 bin dolar olmuş ve 1997 yılında 191.081 bin dolara ulaşmıştır. 1998 ve 1999 yıllarında Türkmenistan dış ticaretinde yaşanan daralmanın etkisiyle dış ticaret hacmi 137.808 bin dolara kadar gerilemiş olmakla beraber 2000 yılına gelindiğinde 218.033 bin dolar düzeyine ulaşmıştır (bkz. Tablo: 8).

¹⁹ TİKA (1999), s. 89-91; Avrasya Dosyası Bülteni, S: 87, Kasım 1997/2, s. 5.

Türkmenistan dış ticaretinde Türkiye'nin payı 2000 yılı itibariyle, ihracatta % 7 (Rusya ve İran'dan sonra üçüncü), ithalatta ise % 14 (Rusya'dan sonra ikinci) olarak gerçekleşmiştir²⁰.

2000 Yılı itibariyle Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı, toplam ihracatının % 04'ü oranındadır. Türkiye'nin ihraç ettiği ürünler arasında ilk sıraları gıda sanayii ürünleri, demir-çelik ve bunlardan mamul eşya, mekanik ve elektrikli cihazlar, kara taşıtları, seramik ve cam sanayii ürünleri, kimya sanayii ürünleri ve tekstil almaktadır. Türkiye'nin Türkmenistan'dan ithalatı ise, toplam ithalatının % 01'i civarındadır. Türkiye'nin Türkmenistan'dan ithal ettiği ürünler arasında ilk sırayı pamuk ipliği ve pamuklu mensucat (% 93) almakta ve onu mineral yakıtlar ve yağlar (% 2.3) ile örme sanayii mamulleri (% 1.6) izlemektedir²¹.

V. TÜRKİYE-TACİKİSTAN DIŞ TİCARET İLİŞKİLERİ

Orta Asya'nın güneydoğusunda yer alan Tacikistan toprakları Özbekistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan ve Afganistan ile çevrilmiştir. Yüzölçümü 143.000 km², nüfusu 5.700.000 bindir. Kentleşme oranının % 34 olduğu ülkede km²'ye 31 kişi düşmektedir. Başkent Duşanbe'dir. Ülkenin topraklarının % 93'ü yüksek dağlar ile kaplıdır.

Tacikistan 9 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş, ancak ülkede siyasi istikrar uzun süre sağlanamamıştır. Bu durum zaten bölgenin en fakir ülkesi olan Tacikistan'da sosyal ve ekonomik sorunları iyice ağırlaştırmıştır. Ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Tacikler, Farsça konuşmakta olmakla beraber, Türkistan kültür havzasının doğal parçası durumundadırlar ve diğer bölge halklarıyla tarihi ve kültürel ortaklığa sahiptirler.

Tacikistan'da sanayiden ziyade tarım ve hayvancılık gelişmiş bulunmaktadır. Özellikle pamuk üretimi, dokuma, halıcılık, ipek ve hayvancılık önem taşımaktadır. Tacikistan ekonomisi ülkenin yapısal durumu ve yaşanan istikrarsızlıklar nedeniyle uluslararası alana açılmamış, eski sistemi büyük oranda sürdürmektedir.

²⁰ Turkmenstatprognoz, *Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998*, Ashgabat, 1999, s. 207-211; *Statistiçeskiy Ejegodnik Turkmenistana 2001*, Aşgabat: Turkmenmillihasabat Yay., ty., s. 289-293.

²¹ DİE, *Dış Ticaret İstatistikleri 2000*, s. 273-274.

TABLO: 9

TÜRKİYE-TACİKİSTAN DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ (Bin Dolar)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İthalat	6.342	2.786	3.382	7.853	4.053	16.511
İhracat	6.086	4.444	7.200	9.838	5.250	4.467
Dış Ticaret Hacmi	12.428	7.230	10.582	17.691	9.203	20.978
Dış Ticaret Dengesi	-256	1.658	3.818	1.985	1.198	-12.044

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri 2000, s. 43.

Tacikistan'ın kapalı ekonomiyi sürdürmesi dış ticaret alanında da belirleyici olmuştur. Bu çerçevede bakıldığında Türkiye ile dış ticaret hacmi de sınırlı kalmıştır. İki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacmi 2000 yılı itibariyle 20 milyon dolar civarındadır. Türkiye Tacikistan'dan pamuk ve mamulleri ithal etmekte; Tacikistan'a gıda ve giyim sanayii ürünleri başta olmak üzere tüketim malları ihraç etmektedir.

VI. TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİNDE ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ'NİN YERİ

Eski Sovyetler Birliği'nin dağılması ve köklü tarihi ve kültürel bağlarımız bulunan Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanması, Türkiye'nin önüne yeni ekonomik ve siyasi ufuklar açmıştır.

Türkiye ile Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri siyasi-kültürel ilişkiler ve ekonomik-ticari ilişkiler çerçevesinde ele almak mümkündür.

Orta Asya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki siyasi ilişkiler esas itibariyle 1991 yılından itibaren gelişmeye başlamış ve Türkiye bu Cumhuriyetlerin bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Daha sonra 1992 yılından itibaren karşılıklı olarak Büyükelçilikler faaliyete geçirilmiş; üst düzey resmi ziyaretler gerçekleşmiş ve bu ziyaretlerde bir dizi işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır.

Türkiye, Orta Asya Cumhuriyetlerinin tanınması, uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması; üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması gibi konularda girişimlerde bulunmuş ve öncülük etmiştir. Ayrıca ülkeler arasında Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Ba-

kan düzeyinde ziyaretler gerçekleştirilmiş ve ilişkilerin geliştirilmesine çalışılmıştır.

Bölge Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında kültür ve eğitim alanında da işbirliği yönünde önemli çalışmalar yapılmış bulunmaktadır. Bu çerçevede; 20 Mayıs 1992'de Ankara'da toplanan Türk Cumhuriyetleri Milli Eğitim Bakanları Konferansı'nda ortak Türkçe konusunda varılan mutabakat; 26 Kasım-3 Aralık 1992'de Yalova'da yapılan toplantıda Ortak Tarih ve Edebiyat Programı hazırlanması yönünde varılan anlaşma ve en önemli çalışmalardan biri olan Türk Cumhuriyetlerinin her birinden yılda 2.000 öğrencinin Türkiye tarafından burslu okutulması zikredilebilir.

Orta Asya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında ekonomik ve ticari ilişkiler de 1992 sonrası başlamış ve bugüne kadar artan bir hızla gelişme göstermiştir. Bu çerçevede bölgede faaliyet gösteren Türk firmalarının sayısı, yüklendikleri projeler ve yaptıkları yatırımların tutarı milyar dolarlarla ifade edilir olmuştur.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde faaliyet gösteren Türk firmaları ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli işletmeler olup, ekmek fırını işletmeciliği, toptan ve perakende mağaza işletmeciliği gibi alanlarda yoğunlaştıkları bilinmektedir. Ancak Türk firmalarının ülkede tamamladıkları önemli projeler, büyük inşaat ve taahhüt işleri, otel yatırımları vb. de zikredilmelidir. Türkiye ayrıca yapılan anlaşmalarla bölge ülkelerine önemli sayılabilecek tutarlarda kredi açmış, aynî ve nakdî destekte bulunmuştur. Yine ülkeler bazında İş Konseyleri kurulmuştur ve Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) ofisleri bu ülkelerde faaliyete başlamıştır.

TABLO: 10

TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİNDE ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ'NİN YERİ (1992-2000)

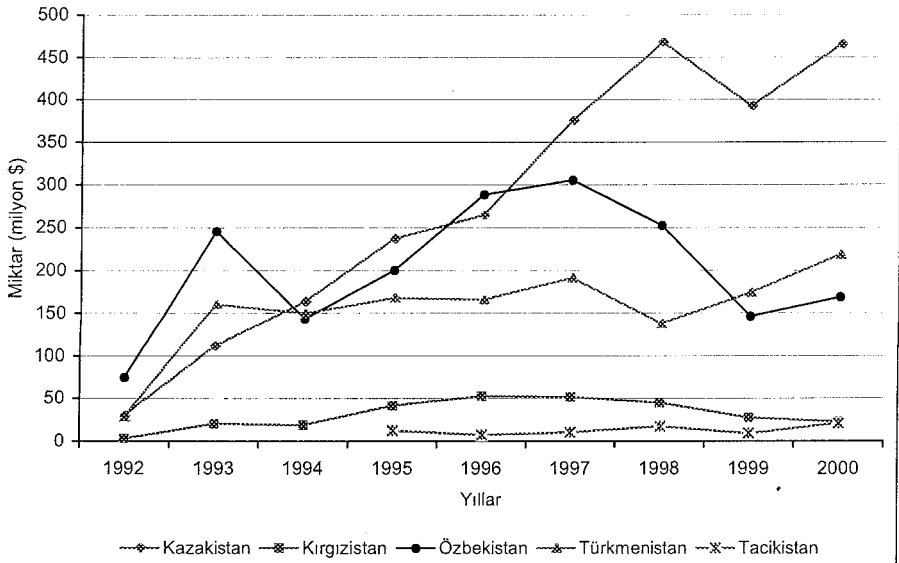
	Kazakistan		Özbekistan		Türkmenistan		Kırgızistan		Tacikistan		Toplam Dış Ticaret Hacmi	T.C. nin Dış Tic. Hacmine Oranı
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat		
1992	19.000	11.000	54.000	21.000	7.289	21.181	1.831	1.442	-	-	136.743	% 0.3
1993	68.000	44.000	214.000	32.000	83.848	76.892	17.013	3.470	-	-	539.223	% 1.2
1994	132.000	32.000	65.000	79.000	84.317	65.560	15.042	3.940	-	-	476.859	% 1.1
1995	150.775	86.631	138.542	61.529	56.283	111.826	38.333	3.219	6.086	6.352	659.576	% 1.1
1996	164.068	100.595	230.555	58.054	65.659	100.314	47.594	5.252	4.444	2.786	779.321	% 1.1
1997	210.578	165.285	210.588	94.773	117.534	73.547	43.745	7.961	7.200	3.382	934.596	% 1.2
1998	214.307	253.668	156.181	96.207	95.813	41.995	37.384	7.370	9.838	7.853	920.616	% 1.2
1999	96.596	295.911	99.139	47.477	106.628	67.029	23.067	4.606	5.250	4.053	749.756	% 1.1
2000	118.701	346.376	82.647	85.794	120.155	97.878	20.572	2.350	4.467	16.511	895.451	% 1.0

Kaynak: DİE verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Orta Asya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında 1992'den itibaren kurulan dış ticaret ilişkileri sonraki yıllarda giderek gelişmiş ve dış ticaret hacmi artış göstermiştir. Ancak mevcut potansiyel dikkate alındığında gelinen nokta tatmin edici olmaktan uzaktır. Türkiye'nin 5 Cumhuriyetle toplam dış ticaret hacmi 1992 yılında 136 milyon dolar iken, Türkiye'nin dış ticaretinin sadece binde 3'ü düzeyinde kalmıştır. Aradan geçen on yıla yakın süre içinde Türkiye-Orta Asya Cumhuriyetleri dış ticaret hacmi Türkiye'nin dış ticaretinin % 1'i seviyelerinde seyretmiştir (bkz. Tablo: 10, Grafik: 1). Grafikte de açıkça görüldüğü gibi Türkiye ile dış ticaret hacmi en yüksek bölge cumhuriyeti Kazakistan olmuş, onu sırayla Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan izlemiştir.

Bölge ülkelerinin Türkiye'den ithal ettiği başlıca ürünler makine, telekomünikasyon ürünleri, hazır gıdalar, motorlu taşıtlar, tekstil ve giyim eşyalarıdır. Türkiye'ye ihraç ettikleri kalemler arasında ise deri, kürk mamulleri, dokumacılık hammaddeleri, hurda bakır, canlı hayvan ve hayvansal ürünler yer almaktadır.

TÜRKİYE-ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ DİŞ TİCARET HACMİNİN GELİŞİMİ

Orta Asya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmaları ve uluslararası alana bir aktör olarak katılmaları Türkiye'nin önünde siyasi ve ticari

anlamda önemli bir alternatif nüfuz sahası oluşturmuş, ancak bölge ile ilişkiler istenen hızda ve kapsamda geliştirilememiştir. İlgili ülkeler yapısal uyum sürecini tamamlayıp gelirlerini arttırmaya başladıkça bu ülkelerin dış ticaretleri ve dolayısıyla da Türkiye'nin ihracatı artacaktır. Diğer bir önemli husus da enerji sektörünün gelişmesi ile ilgilidir. Enerji boru hatlarıyla ilgili sorunların çözülmesi ve projelerin uygulamaya geçirilebilmesi durumunda bu ülkelerin döviz gelirleri artacak ve dolayısıyla Türkiye'nin ihracatı da artış gösterebilecektir. Kısaca ifade etmek gerekirse Türk girişimciler için bölge bakir bir alan olma özelliğini büyük oranda sürdürmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Abazov, Rafis, "Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar: Kırgızistan Örneği", **Avrasya Etüdlere**, S: 18, Sonbahar-Kış 2000, s. 123-140.
- Avrasya Dosyası Bülteni**, S: 87, Kasım 1997/2.
- Avrasya Dosyası Bülteni**, S: 90, Ocak 1998/1.
- Dış Ticaret Müsteşarlığı, **Başlıca Ekonomik Göstergeler 1997**, Ankara, 1997.
- DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri 2000**, Ankara, 2001.
- EIU, **Country Report-Uzbek Republic- 1999**.
- EIU, **Country Report-Kazakh Republic-**, July 2001.
- Eroğlu, Alparslan, "Özbekistan'da Bölgesel Entegrasyon Teşebbüslerinin Analizi", **Akademik Araştırmalar**, S: 7-8, 2001.
- İTO, **Kırgızistan-İhracat Pazar Araştırması**, İstanbul, 1995.
- İTO, **Türkmenistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, İstanbul, 1998.
- Kanbolat, Hasan, "Bağımsızlıklarının Beşinci Yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Yeni Türk Cumhuriyetleri Arasında İmzalanan Anlaşmalar (1986-1996)", **Yeni Türkiye**, Yıl: 3, S: 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 1119-1123.
- Kazahstan v Tsifrah 1993**, Almatı, 1993.
- Kırgızstan v Tsifrah 2000**, Bişkek, 2000.
- Milli Eğitim Bakanlığı, **Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I**, Kitap: 1, 2, 3, Ankara, 1993.

- Solak, Fahri, "Kırgızistan'da Dış Ticaretin Gelişimi ve Türkiye ile İlişkiler", **Türkler**, C: 19, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 568-569.
- Solak, Fahri, "Türkmenistan'ın Demografik Yapısı", **Türkler**, C: 19, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 801-807.
- Sotsialno-Ekonomiçeskoe Razvitie Kırgızskoy Respubliki 1994-1998**, Bişkek, 1999.
- Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998**, Ashgabat: Turkmenstatprognoz, 1999.
- Statistiçeskiy Ejegodnik Turkmenistana 2001**, Aşgabat: Turkmenmillihasabat Yay., ty.
- TİKA, **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara, 1995.
- TİKA, **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara, 1999.
- Vneşnyaya Targovlya Kırgızskoy Respubliki 1997-1999**, Bişkek, 2000.